

VITA

MAROSI ENDRE

MOHÁCS-KOMPLEXUS?*

I.

„Bűneink miatt bizony még súlyosabb csapásokat is megérdemeltünk volna” — írta Brodarics István a mohácsi tragédiáról,¹ megvetve — Perjés Géza fogalmazásával — a „Mohács-komplexus” alapjait. A Brodaricsnál jelzett, és a Mohács utáni évtizedekben igencsak felhalmozódó, országunk részekre szakadásához vezető „gyűlölséget, ellenségeskedést és belső egyenetlenséget” önkritikusan részletezi az 1542. évi besztercebányai törvénycikkek előbeszède.²

A felelősség mérlegelése azóta sem hiányzik a történeti munkákból. Másfelől a mohácsi csata, „mely a nép múltja és jövője közé úgy állott, mint keresztül-rohant tenger az általa különszakasztott két világrész közé”,³ állandóan viszatérő témája szépirodalmunknak is. Költészetünkben — ezúttal inkább csak jelzésekkel — nyomon követhetjük a motívum szerteágazó kibontását, árnyalt megfogalmazását.⁴

Gyakorta már az ütközet, ill. a temetés költői eszközökkel történt megjelenítése elég alapot nyújt a továbbgondolásra, időszerű gondolatársításra. Több költőnk idézte fel így a sorscsapást, kezdve a krónikaszerű leírásoktól,⁵ több reformkori,⁶ XX. századi,⁷ ezen belül kortársi⁸ szerzőig.

Elismerve, hogy a vereség sorsszerű volt, Kisfaludy Sándor utalt II. Lajos és Tomori Pál személyes felelősségére, lévén mindkettőjük olyan, „ki erején felyül mer”.⁹ Hasonló okokból még erőteljesebb Kisfaludy Károly indulata a „büszke

* Hozzászólás Perjés Géza könyvéhez: Mohács. Budapest, 1979. 465. o. 12. vázlat.

1 Brodarics István: A magyaroknak a törökökkel Mohács mezején vívott ütközetének igaz leírása. Ford.: Szentpéteri Imre, Budapest, Lampel Róbert kiadása, é. n. 46. o. (Új kiadása: Budapest, 1976.) — Perjés Géza könyvében a hivatkozott források magyar fordításban szerepelnek, hasonlóképp járunk el a jegyzetekben. E források tekintélyes részét újra kiadta Katona Tamás, az általa szerkesztett „Mohács emlékezete” c. kötetben. Budapest, 1976. 271. o., ill. (a továbbiakban — Mohács emlékezete 1976.) Brodarics fordítója itt Kardos László. A fent idézett részlet nála a 23. oldalon olvasható.

2 Corpus Iuris Hungarici 1526—1608. Budapest, 1899. 60. o.

3 Kölcsey Ferenc: Válogatott Művei Budapest, 1975. 556. o.

4 Rédey Tivadar: Mohács emléke költészetünkben. Kiadta Lukinich Imre szerk. Mohácsi Emlékkönyv 1526. Budapest, é. n. (1926) 313—334. o. — Hanus Erzsébet: Mohács a költészet tükrében. Baranyai Művelődés, 1976. 2. sz. 50—61. o. V. ö. még Horváth Tamás: Mit tanít Mohácsról a „Hármas Kis Tükör”? uo. 62—66. o.

5 Pl. Bogáti Fazekas Miklós 1576-ban. Etédi Sós Márton 1792-ben írt költeménye. Nem megy túl az esemény leírásán Gvadányi József sem. (1791)

6 Bajza József: Borének — Andalgás — A visszatért. Kisfaludy Károly: Mohácsi dal. Eötvös József: Búcsú. Garay János: Mohács, Két leány. Vörösmarty Mihály: Mohács. — Cserhalom ez. (A gyűjteményes kötetben kiadott költeményeket csak cím szerint jelezzük.)

7 Kosztolányi Dezső: Mohács. Babits Mihály: Kanizsai Dorottyja.

8 Zs. Nagy Lajos szlovákiai költő „November” c. ciklusának I. költeménye. Illyés Gyula: Önhitek. Tiszatáj, 1979. 8. sz. 3. o.

9 Dobozy Mihály és hitvese. V. ö. Somló c. regéjének I. énekével: „Hogy elfajult Mátyás népe” bírálatával.

vezér" ellen.¹⁰ Tomori tragikus személyével kapcsolatban korának tragédiájára utalt a hadifogoly Gyóni Géza.¹¹

A felelősséget is hangoztatva mindkét Kisfaludy megrajzolta a mohácsi sikon egységes, „ősi szabadságáért” harcoló és elbukó magyar sereg tablóját. Mindkettőjük szerint (hasonlóan a besztercebányai törvénycikk okfejtéséhez) a bukás lett a magyarság vizálykodásának kezdete, ami után „Nem az ellenség, önfia vágta sebet” árva hazánknak.¹²

A sikon egységesen elbukó magyarságnak állított emléket Vörösmarty Mihály, utóbb Reviczky Gyula.¹³ De az egység ilyen ábrázolása végletesen ellentétes a Brodarics képviselte állásponttal. Az általa megfogalmazott bűntudat visszhangzott a XVI. századi protestáns prédikátorok énekeiben, de Kölcsey Ferenc Himnuszában is. Ők az ország (valójában a nemesség) vizálykodását bűnbeesésnek tekintették, Mohácsot, ill. a török rabigát bűnhődés gyanánt fogták fel, és felcsillantották a feloldozás reményét is.¹⁴

Egyértelműen a belvizály következményének tartotta a mohácsi vereséget Batsányi János,¹⁵ Kazinczy Ferenc,¹⁶ Garay János,¹⁷ Czuczor Gergely,¹⁸ legelősebben fogalmazva Petőfi Sándor.¹⁹

A vizálykodás mellett „Dózsa világa” idézte elő a mohácsi katasztrófát Szentjóni Szabó László szerint.²⁰ Ugyanerre utal kortársunk, Veress Miklós: „Temesvártól Mohácsig feketéllnek a hullák”.²¹

Sokan állították párhuzamba Mohácsot más tragikus sorsfordulónkkal. Anyos Pál költeményében Várna az előzmény és párhuzam.²² A két „szomorú síkság” együtt szerepel Batsányinál,²³ Szentjóni Szabó idézett verstördékében, Kisfaludy Sándor ugyancsak idézett regéjében,²⁴ Kölcseynél,²⁵ Vörösmarty ifjúkori versében,²⁶ majd Arany Jánosnál.²⁷

Petőfi Sándor Muhit állítja Mohács elé.²⁸ Reviczky Gyula Mohácstól Világosig terjedően ábrázolja a vésszel mindig szembenéző magyarságot.²⁹

Népünk legnagyobb tragédiája, a második világháború idején többekben is felrémlített egy új, borzalmas Mohács látomása. Amit Faludy György 1942-ben még csak kérdezett, hogy „Mohi, Mohács, Nagymajtény és Világos / után” mi következik, azt Győri Dezső 1944-ben már sejtette: „mert készül / sirjaink legnagyobbika!” A bekövetkezett katasztrófát Veress Miklós illesztette Muhi, Mohács, Segesvár vereségein túl „Abdáiig tömegsír hazánkig.”³⁰ Ugyanő egy másik költeményében integrálja a belvizály és külső erőszak jelképét: „... abból kel ki a sárkány turbános keselyű / kering Temesvártól Mohácsig Segesvártól Isonzóig.”³¹ Nemzeti tragédiáink és azok egyoldalú értelmezése készlettel ellenvéleményre Simonyi Imrét: „Hisz bűnösök lehetünk / akár a többi nép. / De el nem követett bűnököt: / kéjjel vállalt önkéntesek! / EZ Muhi! EZ Mohács!

10 Mohács.

11 Tomory úr nagymiséje.

12 *Kisfaludy Sándor*: Balassa Bálint. III. ének. Idézetek helye: *Kisfaludy Károly*: Mohács.

13 *Vörösmarty Mihály*: Mohács. *Reviczky Gyula*: A nagy temetés.

14 *Perjés Géza*: Az országot szélére vetett ország. „Gyorsuló idő”, Budapest, 1975. 68–113. o.

15 A magyar költő idegen messze földön

16 A szabad Erdély a török elűzetése után.

17 A két leány.

18 Mohács.

19 Fekete-piros dal. Idézi és értékeli *Rédey Tivadár*: i. m. 324. o., ill. *Hanus Erzsébet* i. m. 59. o.

20 Tördéke a mohácsi veszedelem előadásának. Idézi és értékeli *Hanus Erzsébet* i. m. 55. o.

21 Dózsa álma: Zápolya a tüzes trónon.

22 A szép tudományoknak áldozott versek.

23 Serkentő válasz Virág Benedekhez. — Kisfaludy-Himfihez.

24 Dobozy Mihály és hitvese. — Somló.

25 Fejdelmünk hajh . . .

26 (Várna, Mohács, Rákos . . .) — v. ö. *Hanus Erzsébet* i. m. 57. o.

27 Rangos koldus.

28 Isten csodája.

29 Szent-István napján.

30 *Faludy György*: Hazám. — *Győri Dezső*: Munkácsi március. — *Veress Miklós*: Aeternitas.

Nyéki Vörös Mátyás emlékezetének.

31 Dózsa álma: Zápolya a tüzes trónon.

EZ Majtény! /EZ Világos!" Bizonyítékként sorolja fel a jogos büszkeség jelképeit is: „De hogy bármelyik Majténynál / végleg letörött volna a zászló!? / Hát József Attila!? Hát Kodály!? / Hát Krúdy!? Hát Németh László!?”³²

A széthúzást ostorozó Ady Endre arra döbrent rá, hogy csakis Mohács állíthatja talpra „langy-szívű” népét.³³ A sorscsapások ellenére mindig megújuló, harcra kelő népet eszményíti Veress Miklós,³⁴ viszont éppen egy „új Mohács” katasztrófájától félti forradalmát Petőfi Sándor.³⁵

„Rettentő sorsú királyunk,” II. Lajos haláláról többen emlékeznek a megbékélés hangján.³⁶ Petőfi a Kisfaludynál említett „sorvasztó lánc”-ot összeköti a király tragédiájával: „S készült számunkra a ledólt király / kardjából rettentő zabola.”³⁷ Metaforája még tömörebb Veress Miklósnál: „lajosi-kardból zabola.”³⁸ Takáts Gyula ellenben, mintegy Lajost védve, felrója a birodalmi anyagi támogatás hiányát.³⁹

A „gyásztér” hangulatát sokan oldották föl a szebb jövő reményével. Így írt Berzsenyi Dániel,⁴⁰ a már évtizedek óta hazájától távol élő Batsányi János,⁴¹ a jobbára éppen komor nyitóképével közismert Kisfaludy Károly, Bajza József,⁴² Garay János,⁴³ Eötvös József,⁴⁴ Illyés Gyula,⁴⁵ Veress Miklós,⁴⁶ Nagy László,⁴⁷ és már idézett soraiban Simonyi Imre.

Költőink nagy többsége túllép a Brodariccsal jelezhető Mohács-komplexuson, és a felelősség vitatását messze meghaladóan, a múltat és jövőt, tragédiát és újjászületést összekapcsoló, gazdagon árnyalt Mohács-ábrázolásuk nem csupán egyéni látásmódot, de sok azonos, a történész számára különösen érdekes (ha nem is mindig osztható) gondolatot is megfogalmaz. Költőink, mondhatni, egységesek abban, hogy

- Mohács a magyar államiság tragikus bukásának gyásztere,
- ezért a bukásért a felelősség az országot (a nemességet) terheli és ennek a felelősségnek a súlyát legföljebb a „zordon Enyészet” beiktatásával enyhítik,
- föl sem merült annak latolgatása, hogy a csata, tágabb értelemben a sorsdöntő harc vállalása helyett a behódolás útját kellett volna választanunk,
- szóba sem került, hogy értünk, helyettünk más hatalmak harcolhattak volna,
- a tragikus helyzetből a kiutat saját erőink összefogása, a szebb jövőért folytatott, újra és újra megkísérelt harc jelenti,
- ez együttal Mohács legfőbb tanulsága.

A fenti Mohács-költemények egy része már „klasszikus” volt, mi több, feledésbe merült, amikor a csata történetírásunk látókörébe került. A napjainkig folytatódó Mohács-kutatás fő fejezetei közé tartozik a hadjárat és az ütközet leírása, a társadalmi és személyi felelősség mértékének megállapítása, Magyar-

32 Történelmi lecke. Forrás, 1978. 10. sz. 3. o.

33 Nekünk Mohács keil. — Az útések alatt.

34 V. ö. 30. sz. j.

35 Fekete-piros dal.

36 Kisfaludy Károly: Mohács. Reviczky Gyula: A nagy temetés. Illyés Gyula: Mohács. Váci Mihály: Allatok. Számomra hasonló hangulatot ad vissza az erdélyi Kányádi Sándor költeménye: Ló és lovas.

37 Isten csodája.

38 Csillagtűz I. Könyörgő-átkozódó.

39 Levél Granadából Baranyába. Jelenkor, 1979. 10. sz. 868—869. o.

40 A magyarokhoz. 1810.

41 Majthényi Berta keserve.

42 Borének. (A „Haza, élet, emlékezés” ciklusból.)

43 Hazámhoz.

44 A nap mikor... — Mohács. — A zászlótartó.

45 Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez

46 V. ö. 30. sz. j.

47 Gyászom a Színészkirályért.

ország nemzetközi helyzetének, tényleges cselekvési lehetőségének bemutatása, az ország részekre szakadásának vizsgálata.⁴⁸

Új szempontként merült föl a törökökkel való kiegyezés, egészen pontosan: a döntő harc helyetti behódolás lehetőségeinek feltárása. Ez a szempont arra a feltételezésre épült, hogy I. Szulejmán felajánlotta volna II. Lajosnak az együttműködésen alapuló békét és a Habsburg-ellenes szövetséget, másrészt a magyar államvezetésén múlt, hogy ezt az ajánlatot nem fogadta el.⁴⁹

A mohácsi csata 450. évfordulója további eredményeket értelt. Forráskiadványok, kisebb tanulmányok jelentek meg. Régészeti feltárásokat, valamint nagyszabású terepbejárást folytattak a csatatéren⁵⁰. Folytatódott, egyúttal a szó szoros értelmében kieleződött a „szulejmáni ajánlat” körüli vita. A leginkább jogos ellenérvek közé tartozik, hogy mindeddig nem tettek közzé olyan közvetlen forrást, amely részletezné ezt az „ajánlatot”. De az is figyelemre méltó körülmény, az újabb diplomáciatörténeti kutatások egyik fő eredménye, hogy Magyarország voltaképpen jelentéktelenebb tényező volt annál, semmint maga szabhatta volna meg az 1520—1526 közötti török vagy éppen Habsburg politikát.⁵¹

Kevésbé látványos vita kísérte a csatára vonatkozó kutatásokat. A terepre kiküldött tudományos bizottság tagjai kisebb-nagyobb mértékben eltérő véleményre jutottak, anélkül, hogy szembesítették volna nézeteiket. A hadjáratot a mohácsi tudományos emlékülésen, majd nyomtatásban is elemző tanulmány mindkét fórumon vitát váltott ki.⁵²

Országos indulatokat kavart fel a Mohácsi Emlékpark kialakításának módja, és a róla készült film. Ébren tartotta az érdeklődést a TV, a rádió több műsora, számos újság cikk, néhány népszerű kiadvány, több száz ismeretterjesztő előadás. Nagyon is időszerű volt egy tudományos igényű, olvasmányosan megírt összefoglalás megjelentetése, a közvélemény átfogó tájékoztatása a Mohács-kutatás állásáról.

Perjés Géza Mohács-könyvét fokozott várakozás előzte meg. Jóllehet a kézirat 1977. február 17-én elkészült (9. o.), kiadása mégis évekig húzódott. Eközben zajlott a „szulejmáni ajánlat” körüli vita újabb szakasza. Ehhez mérten ez az összefoglalás — mert korábban készült — nem nyújt újat, és némi kiigazítással, részletesebb megfogalmazással tükrözi a szerző vita előtti álláspontját.

A könyv két részre tagolódik. Az első, némi jegyzetapparátussal lezárt rész „A magyar—török háborúk szerkezete és dinamikája”. (13—281. o., és a 446—459. o. jegyzetei, valamint az 1—2. sz. vázlat.) Ez a cím a „szulejmáni ajánlat” túlméretezettnek látszó tárgyalását rejti. A második, kevésbé terjedelmes és alig jegyzetelt rész „A mohácsi csata” címet viseli. (285—445. o., 460—461. o. jegyzetei, 3—12. sz. vázlat.)

Perjés Géza előtt nyitva állt a lehetőség, hogy a korábbi Mohács-kutatások eredményeire támaszkodva, viszonylagos biztonsággal oldja meg feladatát. Csak elismerés illeti a szerző ügyszeretetét, amiért mégsem ezt az utat választotta.

48 A kutatástörténethez v. ö. Szakály Ferenc: A mohácsi csata. „Sorsdöntő történelmi napok”. Budapest, 1975. 130—132. o.; Marcsi Endre: A mohácsi csatater helymeghatározásához. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1976. 4. sz. jegyzetei. A régészeti kutatástörténetre uő: A mohácsi csatater régészeti kutatásának története. Kézirat. Budapest, 1976. Kiadás előtt a Ruzsás Lajos szerk. Mohácsi Emlékkönyvben. Uő.: A mohácsi csatater további kutatásának lehetőségéről. Honismeret, 1977. 2—3. sz. 43—47. o., térképvázlattal. Újabbán Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. „Gyorsuló idő”, Budapest, 1978. 203. o. Perjés Géza i. m. 1979. 387—390. o.

49 Perjés Géza i. m. 1975. 5—6. o., 56. és köv. o.

50 Marcz Borbála: A mohácsi csatater régészeti leletei. Honismeret, 1976. 4. sz. 23—25. o. Perjés Géza: A mohácsi csata. HK 1976. 3. sz. 447—448. o. Uő. uo. a 72. sz. jegyzetben említ Galács András geológus véleményét. E vélemény, továbbá Gábris Gyula geomorfológiai vizsgálata: Perjés Géza: i. m. 1979. 380—381. o.

51 Szakály Ferenc i. m. 1975. 114—116. o. Kosáry Domokos i. m. 1978. 170. o.

52 Rázsó Gyula: A mohácsi katasztrófa. (1526. augusztus 29.) Baranyai Művelődés, 1976. 2. sz. 12—19. o. Marosi Endre: i. m. 1976. Csendes László—Rázsó Gyula: A mohácsi csata MDXXXVI: Ipoly Márta: Gondolatok a mohácsi csata 450. évfordulóján: Csendes László: Csatater felülnevezetben. Mindhárom közlemény kiadása: Humyadi Károly szerk.: Mohács, 1526. Hadtörténelmi Múzeum. Budapest, 1976. 327. o. Nemes Imre: Hozzászólás Perjés Géza: A mohácsi csata című tanulmányához. HK 1977. 1. sz. 105—116. o. Perjés Géza: Válasz Nemes Imrének. HK 1977. 2. sz. 280—291. o.

hanem újra átgondolta Mohács szerteágazó kérdéskörét. Mi tagadás: újjá is írta. Kísérletének születésénél — amiként ez a bevezetőben áll (7—8. o.) — többen is mellette álltunk, bár szerepünk csupán a könyv kisebb részében megfogalmazott, a csatára vonatkozó gondolatok megbeszélésére és vitatására korlátozódott. Miután vitáink nem tekinthetők lezártak, megkísérlem nézeteimet ezúttal nem csupán a csatáról, hanem Perjés Géza Mohács-felfogásáról is kifejtetni. Erre késztet az ő, nagyon megszívlelendő felfogása: nem egyikünk vagy másikunk, hanem valamennyiünk „ügyéről” van itt szó. (280. o.) Olyan helyzetben, amikor sok fontos eredmény birtokában is további kutatások előtt állunk, és ez a kutatómunka nem csupán a szűkebb „szakma”, hanem egész közvéleményünk fokozott érdeklődésére talál.

II.

A könyv első részét, a „szulejmáni ajánlat” kifejtését négy szempont szerint értékeljük:

- a közvetlen forrásanyag,
- az adatok hézagait kitöltő logikai ívek és egyéb feltételezések,
- a vélemények ütköztetése,
- a következtetések.

A Mohács-kérdésben valamennyire már tájékozott olvasót elsősorban az érdekelheti, ami a szakmai viták középpontjában is állt: van-e Szulejmán „ajánlatát” részletező forrás, vagy nincs?

Korábban azt olvashattuk, hogy Magyarország „állami és területi egységének, valamint bizonyos korlátozások mellett” önállósága megtartásának lehetőségét „a történeti adatok tömege bizonyítja”, és „Szulejmán kezdetben az országot régi állapotában akarta hagyni, két feltételt szabván csupán: 1. az ország nem választhat Habsburg-házból uralkodót; 2. külpolitikája törökbarát, azaz Habsburg-ellenes legyen. Hogy ez a szulejmáni ajánlat létezett, az a múlt században felszínre hozott és publikált levéltári anyag alapján kétségtelenül megállapítható...”⁵³

A Mohács-vitában éppen ezeknek az adatoknak a létezése iránt merült föl kétség. Most az olvasó ugyan elmélyedhet a közvetett adatok, forrásrészletek sokaságában, amelyek a jelen könyv első részét helyenként imponálni tetsző gazdagsággal töltik meg. Ugyanakkor mégis csak igazat kell adnia a kétkedőknek, mert éppen a szulejmáni „ajánlat” egykorú forrása ezúttal sem kerül részletezésre. Ehelyett rászorítunk a feltételes módban fogalmazott kitételek, logikai érvek sorára, amelyek fedezni hivatottak a források hiányát, de sokszor maguk után vonják a meglévő források át-, sőt félreértelmezését. Példaként vizsgáljuk meg a talán legfontosabb gondolatsort.

Mohács előtt két török békeajánlatról értesülünk, 1520-ból és 1524-ből. 1520 kapcsán mindmáig ismeretlen mind a török békeajánlat, mind a magyar válasz szövege. Aligha pótolja ezeket az „Ügy tűnhet tehát...”, „Bizonyos megfontolások alapján...”, „Nem valószínű...”, „Az ember nem tud másra gondolni...” kezdetű gondolatmenetek sora. (Valamennyi példa helye: 140—142. o.)

Ezt a feltételezéssorozatot az 1524. évi béketárgyalások bemutatásakor már szinte tényként látjuk viszont: „A magyar kormány a követvel titkos tárgyalásokat folytatott, de végül is elutasította Szulejmán másodszori békeajánlatát. Hogy ennek mi volt az oka, nem tudjuk, de fel kell tennünk, hogy ugyanaz, ami 1520—21-ben: a török szabad átvonulást kért az országon.” A következő mondat ezt a határozott állítást (helyesen) feltételezéssé enyhíti: „Az általunk ismert forrásokban erre közvetlen adatot nem találtunk, de részben logikai úton, részben pedig bizonyos források közvetett adataiból erre kell következtetnünk.”

⁵³ Perjés Géza i. m. 1975. 5—6. o.

(167—168. o.) Csakhogy ez a *feltételezés* a könyv egészében voltaképpen *tényként* szerepel tovább, és így befolyásolja a szerző, meg az olvasó gondolatait. Ez történik például Tomori Pál és Bali bég, Nándorfehérvár parancsnokának titokzatos, forrás híján ismeretlen tartalmú 1525-ös tárgyalásai esetében. Milyen magyarázat fűződik e tárgyalásokhoz?

„Egészen bizonyos, hogy kormánya megbízásából valamilyen rendkívül fontos dolog miatt találkozott a két vezér, és ez más nemigen lehetett, mint a béke. S ha ezek a tárgyalások nem vezettek eredményre, akkor annak okát másban aligha kereshetjük, mint abban, hogy Bali bég, kormánya megbízásából, változatlanul a szabad átvonulás engedélyezését kívánta, amibe viszont Tomori a király felhatalmazása nélkül nem mehetett bele.” (171. o.)

Ekként változott a szerző által is „feltételezésnek” minősített logikai következtetés egészen bizonyos érvvé, amely pótolni kívánja a hiányzó források sorát. Ezzel az eljárással, amely már eddig is rendkívül éles bírálatot váltott ki,⁵⁴ éppen e vita miatt nem szükséges tovább foglalkozni.

Térjünk rá a török források alkalmazására. Együkkel kapcsolatban, de általános érvénnyel és helyesen állapítja meg a szerző, hogy „eltekintve a kifejezésbeli túlzásoktól, a kép pontos, reális, megbízható”. (22. o.) Am épp ennyire helytelen, ha a török forrásokban olvasható, gyakorta éppenséggel szóvirág szerepét betöltő létszámadatok nyerne szó szerinti hitelt. A török adatok megbízhatatlanságáról máig is helytállóan tartjuk Istvánffy Miklós véleményét, aki Eger 1552. évi ostromával összefüggésben így ír a török hadról: „... *abban a hadseregben százhuszonötezer katona volt*”. De mert ezt éppen a törökök híresztelték „*hogy hencegve és erejükkel kérkedve az ellenségben félelmet és rémületet keltsenek*”, maga fűzi hozzá: „*Azt hiszem, hogy feleannyian sem voltak abban a táborban.*”⁵⁵

Ilyen óvatosságra most is szükség lett volna. Ehelyett hosszabb számolás után olvassuk, hogy „igen valószínűnek kell tartanunk Ferdi és Kocsi bej adatait”. Ferdi szerint az 1529-ben hadakozó török sereg létszáma 182 000 fő volt, míg az évszázaddal később élt Kocsi bég úgy tudja, hogy Szulejmán egész fegyveres erejének létszáma 140 000—200 000 fő volt. (53. o.)

Tekintsünk egy létszámot elvben helyesnek. Az olvasó joggal várná, hogy a továbbiakban ezzel az adattal találkozik. (Nem is firtatva, miért egyenértékű Kocsi bég igen széles értékű közt mozgó, másra vonatkozó létszáma Ferdi adattával?) De az „igen valószínű” adatok helyett már a következő oldalon azt találjuk, hogy „Végeredményben a Mohács alá érkező török hadsereg harcosainak számát 150 000 főre becsüljük. Hozzá kell még számítani ehhez a vonat személyzetét, a szolgákat, markotányosokat stb.” Két „igen valószínű”, bár eltérő forrásadat mellett van már egy harmadik, becsült létszámunk. Ezt a helyzetet tovább bonyolítja a következő fejtegetés, amely pedig a becslést célozná alátámasztani. Sajnos, nem újabb forrással, hanem újabb becsléssel, amennyiben az eszéki hídon végrehajtott átkelés időtartamából kívánja megállapítani a had létszámát. (54—55. o.) Ugyan az eszéki hídról semmilyen részletes ismeretetés nem maradt ránk, de ha már a szerző ilyen számolásra vállalkozott, közölhette volna annak eredményét — amit azonban hiába keresünk a könyvben. Talán azért, mert a jelzett számolási menet fordítottjára került sor, és a beígért végeredmény, a hadsereg létszáma helyett csak arról értesülünk, hogy „az egész hadsereg oszlopának hossza 300—330 km lehetett”. (60—61. o.)

Többet sejt az ötödik változat: „Egyébként a 150 000 fős létszámot látszanak alátámasztani a korabeli adatok is”. (61. o.) Kételyeinket mégsem oszlathatja el az itt idézett Tomori, aki „300 000 főre becsülte” a török hadat és „fel-

⁵⁴ Vö. *Perjés Géza* cikkét: Csendes, békés meditáció Mohácsról. Jelenkor, 1976. 9. sz. 829—942. o. Erről, de a szerző korábbi feltételezéseiről is igen kritikusan írt *Kosáry Domokos*, i. m. 1978. 67—68. o. és 103. sz. j. E könyvhöz szólott hozzá *Perjés Géza*: A „Mohács-kérdés” módszertanához. Valóság, 1978. 9. sz. 68—79. o. — *Kosáry Domokos* válasza: Módszertan vagy bűvészkedés? Valóság, 1978. 10. sz. 94—96. o.

⁵⁵ *Istvánffy Miklós*: Magyar történet. *Juhász László* ford., Budapest, 1962. 268. o.

tétlenül közel kellett járnia az igazsághoz”. (Uo.) Ha közel járt volna is, egy másik becslése mindezzel ellentétes. Tomori ugyanis „ az utolsó haditanácson 70 000-nek mondta az ellenség jól felfegyverzett és harcra alkalmas csapatait”. A két adat nyilvánvaló eltérését aligha oldja fel ez a magyarázat: „Mindkét állítás helyes lehet ugyanis, mert amikor 300 000 főről beszélt, abba beleértette a valójában gyengébb harci értékű irreguláris csapatokat, a hajtókat, a málhásállat-vezetőket, tevehajcsárokát és szolgálát is. Amikor viszont 70 000 főt mondott, akkor csak a magasabb harci értékű tímárkatonaságra és a zsoldosokra gondolt.” (61. o.)

Ezt a magyarázatot azért nem érezzük meggyőzőnek, mert

1. Semmilyen forrásból nem tudjuk, mire „gondolt” Tomori, csak arról értesültünk, mit mondott.

2. Tomori elsőként közölt adata többszöröse a „megbízható” Ferdi és Kocsi bég adatainak, akik azonban az „értékes” katonaság létszámát is egészen eltérően adják meg. (92 000, ill. 83 000—146 000 fő, v. ö. 53. o.)

3. Korábban azt olvastuk, hogy a 150 000 főnyi létszám fölött értendő a „vonat személyzete” stb. Ha Tomori 300 000 ezres adatát vennénk alapul, a korszak legnagyobb málháját — 150 000 fővel — a török had vonultatta volna fel.

E létszámváltozatok nem döntenek meg a könyvben már sokkal korábban említett adat hitelét „... legújabbban pedig Káldy-Nagy 60 000-nek mondja a reguláris harcosok számát, megemlítvén, hogy irreguláris katonaság is volt”. (44. o.)

Az olvasót talán közelebről is érdekelné, hogy mit is „mondott” Káldy-Nagy Gyula. De hiába lapozzuk fel a jegyzeteket, ott csupán ez áll: „Káldy-Nagy id. művei”. (450. o.) Visszafelé keresgélve (448. o.) megtalálhatjuk az érintett könyvet, közelebbi utalás nélkül. Így aligha derül ki, hogy az adatra vonatkozó fenti közlés pontatlan, mert Káldy-Nagy Gyula a fenti létszámba beleértette az irreguláris katonaságot is, rajtuk kívül csupán a szolgák, mesterek, út- hídépítők és málhászallítók roppant sokasága veendő számításba.⁵⁶

A megfelelő hivatkozás hiánya máshol is okozhat kisebb félreértést. Például amikor terjedelmes oklevelet olvashatunk II. Lajos holttestének megtalálásával kapcsolatban. (440—441. o.) Ezt a forrást újabban Prokop Gyula esztergomi levéltáros adta ki.⁵⁷ Helyette a jegyzetek között a rá hivatkozó Kiss Béla mohácsi tanár írása szerepel.⁵⁸

A pontatlan, vagy elmaradt hivatkozásokon kívül akkor kerülhet igazán zavarba az olvasó, ha rájön, hogy a könyv egyes állításai kifejezetten ellentétesek a szakirodalom, vagy a tudományos népszerűsítő történeti művek által eddig közreadottakkal.

Szembetűnő példa a XV. századi déli magyar végvárok bemutatása: „Már jóval azelőtt, hogy Habsburg Ferdinándot magyar királlyá választották, kiforrott elv volt Bécsben, hogy Magyarország legyen a törökkel szemben Ausztriának előretolt állása.

Így jött létre a magyar határ előtt 50—100 km-es távolságra egy védővonal, mely Nándorfehérvártól egészen Klisszáig húzódott. Emögött magyar területen volt egy második védővonal, mely Erdély déli határa mentén, majd Karánsebesen és Temesváron át a Duna, a Száva, illetve a Dráva mentén húzódott. Ez a végvári vonal a Jagelló korban az ország minden nyomorúsága, a végvári őrsegek fizetlensége mellett is igen jól ellátta feladatát egészen 1521-ig, amikor is a török Nándorfehérvárt, a védelmi rendszert legfontosabb tagját elfoglalta.” (108. o.)

Ismereteink alapján a fenti részlet minden állítása téves. A déli magyar végvári rendszer nem bécsi politikai indítékból, hanem Zsigmond és Mátyás ki-

⁵⁶ Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Budapest, 1975. 81—82. o.

⁵⁷ Prokop Gyula: II. Lajos király pecsétgyűrűje. Vigilia, 1967. 8. sz. 527—530. o. Az oklevél korábbi kiadásáról Gyálóka János: A mohácsi csata. Kiadta Lukinich Imre: 1. m. 1926. 275—276. o. 328. j.

⁵⁸ Kiss Béla: II. Lajos halála. Vigilia, 1976. 8. sz. 512. o. 50 j.

rályaink intézkedése nyomán jött létre.⁵⁹ Az első végvári vonal nem Nándorfehérvártól, hanem Szörénytől indult ki, Orsován, Nándorfehérváron, Szabácson és Jajcán keresztül haladva Klisszánál érte el a tengerpartot⁶⁰. A második védővonal Karánsebesnél kezdődött, és nem csupán a Duna, Dráva, Száva „mentén” húzódott, hanem az Orbász völgyében délre fordulva magába foglalta Banjalukát, nyugatabbra, az Una szigetén épült Bihácsot, és így érkezett a tenger partján Zengghöz⁶¹. Ez a második védővonal nem csak 1521-ig látta el feladatát, mert pl. Pétervárad 1526-ban, Temesvár 1552-ben került török kézre.⁶² Az első védővonalbeli Jajca 1527-ben esett el⁶³.

Nándorfehérvár 1521. évi ostromáról azt a tájékoztatást leljük a könyvben, hogy egyetlen magyar feldolgozása 1889-ből származik. (455. o.) Önállóan megjelent tanulmányt tekintve így igaz, de a vár ostromával más munkák is foglalkoznak, és felhasználásuk hiányát aligha pótolhatja az a tétel, amelyhez a könyv mondanivalója igazodik: „Az 1521. évi török hadjárat terve és végrehajtása katonai mesterműnek mondható”. (151. o.) Ez a „mestermű” abban nyilvánult volna meg, hogy a törökök kifejezetten Nándorfehérvár, továbbá annak elszigetelése céljából Szabács, Zimony és más várak elfoglalására indultak. (Jóllehet Perjés Géza is elismeri, hogy a magyarok és „több török forrás” mást állítanak — 150. o.) Szabács és Zimony ostromáról alig értesülünk, és csupán az sejthető a könyv alapján, hogy az előbbi Szulejmán irányította. (151. o.) Utóbb azt olvassuk, hogy „bár Nándorfehérvárt már július elején körülzárták Piri Mohamed hadai, a vár igazi ostroma csak azután kezdődött, hogy a Szabácsnál bevetett egységeket oda irányították”. (152. o.)

A források és feldolgozások alapján másként látjuk a hadjárat eseményeit.

1. Ferdi és mások szerint Szulejmán eredeti célja Buda elfoglalása volt. Szabács és Nándorfehérvár bevétele ennek a hadjáratnak első részét képezte, és a Száván végrehajtandó átkeléssel függött össze⁶⁴. A közlés hitelét igazolja, hogy

2. Szabács ostromát a harmadvezér, Ahmed pasa vezette, és nem Szulejmán, aki csupán a kis palánkvár bevétele után érkezett Szabácshoz, majd ott 12 napig vesztegelt⁶⁵.

3. Szabács alatt, eredeti céljának megfelelően, átkelésre és a hadjárat folytatására készült. Ennek érdekében többször is sürgette Piri Mehmed nagyvezért, hogy szakítsa félbe Nándorfehérvár ostromát, és vonuljon Szabácsra⁶⁶.

4. Csak ezután változott meg a szultán szándéka: maga indult Nándorfehérvár alá, éppen akkor érve oda, amikor Piri Mehmed hozzákezdett volna az elvonuláshoz.⁶⁷

E tények alapján nem igazolható az alaptétel sem, amely szerint az 1521. évi hadjárat a török hadvezetés „mesterműve” lett volna.

Újabb példák nélkül is kitűnik, hogy a könyv adat- és forrásbázisa lényeges pontokon megkérdőjelezhető. Térjünk rá a könyv gerincét képező gondolatkör elemzésére.

Az első a háború modelljére vonatkozik. Egyetértünk azzal a szándékkal, hogy a hézagos forrásanyagot elméleti modell segítségével esetleg jobban lehet értelmezni. Méltánylandó az a kitartó munkásság, amelyet Perjés Géza éppen a hadtörténeti modellek kidolgozása és alkalmazása terén korábban és most is végez. Egyúttal kétségesnek látszik az a módszer, hogy Clausewitz. kisebb részt Zrínyi, Montecuccoli, helyenként Vauban műveit lényegében változatlan formá-

⁵⁹ Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. HK 1973. 3. sz. 412, 431–441. o. Uő.: Hunyadi Mátyás török politikája. HK 1975. 2. sz. 336–341. o. Szakály Ferenc: i. m. 1975. 50. o. Kubinyi András: A Száva-szentdemeter—Nagyolaszi győzelem 1523-ban. HK 1978. 2. sz. 194–195. o.

⁶⁰ Szakály Ferenc: i. m. 1975. 50. o. és a térkép: 51. o.

⁶¹ Uő. i. h.

⁶² Marosi Endre: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. HK 1975. 3. sz. 435., 445–447. o.

⁶³ Szakály Ferenc: i. m. 1975. 55. o.

⁶⁴ Káldy-Nagy Gyula: i. m. 1970. 47. o. Uő.: i. m. 1974. 44–45. o.

⁶⁵ Káldy-Nagy Gyula: i. m. 1970. 47. o. Marosi Endre: i. m. 1975. 431. o.

⁶⁶ Káldy-Nagy Gyula: i. m. 1974. 45–46. o.

⁶⁷ Uő. i. h.

ban érvényesíti a XV. század végi, XVI. századi viszonyokra. Ez a modellje már eddig is határozott elutasításban részesült.⁶⁸

Egyfelől igaz, hogy a katonai döntések meghozatalánál alapvetően három tényezőt mérlegelnek: az erőviszonyokat, a hadszíntér adottságait, a rendelkezésre álló időt. Másfelől a XVI. században aligha érvényes, hogy pl. „a hadakozó felek természetesen igen pontosan ismerik saját országuk háborús potenciálját és hadseregük ütőképességét, de ugyanezt elég megbízható pontossággal tudják az ellenségre vonatkozóan is”. (15.o.) Tomori adatai ellenkezőleg, éppen azt bizonyítják, hogy a magyar vezetésnek fogalma sem volt a tényleges török létszámviszonyokról! Nem csupán a mohácsi csata előestéjén, de — és a modell szempontjából: legfőként nem — a háború, a hadjárat megkezdésekor! Mai szemmel még ennél is furcsább, hogy mennyire nem ismerték az akkori vezetők a saját ország tényleges teljesítőképességét. Jól szemlélteti ezt számos adat Bécs 1529. évi ostroma idejéről.⁶⁹

De kanyarodjunk vissza a modellhez.

„Az idő mérlegelésénél pedig egy, az erő és a tér alapján végzett egyszerű kalkulációról van szó, mely annak megállapítására irányul, hogy vajon most vagy később érdemes-e a háborút megindítani; hogy az erőknek a döntő csapáshoz való egyesítéséhez mennyi időre van szükség; s a katonai cél eléréséhez elegendő-e a rendelkezésre álló idő, vagy nem stb.” (15. o.)

Látszólag ennyire egyszerű a modell alkalmazása. De semmi sem utal arra, hogy Szulejmán korának hadvezérei ilyen anyaggyűjtéssel rendelkeztek volna, amelyre támaszkodva, a fent körvonalazott módon dönthettek volna. A tények alapján éppen az tűnik ki, hogy még sokkal konkrétabb, tapasztalatokra támaszkodó számítás során is gyakorta követtek el súlyos hibát. Aránylag egyszerűnek ítéltető például az Isztambul—Mohács—Buda—Bécs útvonal megtételéhez szükséges idő. Mégis, 1529-ben a török had elkésett Bécs ostromával. A magyar hadvezetés ennél egyszerűbb számításban is tévedett: feltételezte, hogy Frangepán Kristóf és Szapolyai János csapatai egyesülnek a királyi haddal 1526-ban, jöllehet — legalábbis a könyv adatai szerint — Szapolyai semmilyen körülmények között, sehol sem érhetne volna el a főerőket. (366—367. o.)

„Igen jó adatokkal rendelkezünk például az egykor volt hadseregek kiegészítési rendszeréről, szervezetéről, kiképzéséről, létszámáról, erkölcsi állapotáról, felszereléséről és harc módjáról. Pontosan ismerjük a tiszték és katonák jogait és kötelezéseit, a jutalmazás és büntetés rendszerét” — olvassuk. (16. o.) De ha ez így volna, ha ismernénk például a török kiegészítési rendszert, akkor mi magyarázná a nemzetközi méretű bizonytalanságot és vitát, amely a könyvben is tükröződik? Akkor mi célra szolgál a sokféle számolgotás, becslés, amelylyel Perjés Géza pontosan ezeket a hiányzó ismereteket szeretné helyettesíteni? Akkor miért értesülünk később arról, hogy „... alig ismerjük a Jagelló-kor hadszervezetét, általában a kor katonai problémáit”? (90. o.) Vagy: „A mozgósítás elrendelése az országgyűléstől függött. Végrehajtásáról elég keveset tudunk.” (101. o.)

Ellentmondó értelműek a katonai szakértelemről írottak is. „És amíg az oszmán zsoldosok kiválóított elit csapat, addig a nyugati zsoldoseregek a társadalom sópredékéből állnak” — szól az értékelés, dicsérve az oszmánok mestersegbeli tudását. (40. o.) Utóbb megtudjuk, hogy a nyugati zsoldosokról hasonlóan vélekedő Macchiavelli csupán „lelkes dilettáns”, akivel szemben „a szakma mesterei, a hadakozás tapasztalt technikusai a zsoldosok katonai szakértelmét hangsúlyozták...” (101. o.) Ekként módosul a szerző véleménye is: „Valójában a hadviselés fejlődésének ők az igazi hordozói, és minden újítás, ami a hadvi-

⁶⁸ Ezt tanúsítja a „háború logikájáról” folytatott vita: *Nemes Imre*: i. m. 1977. 108—109. o. Ellenvetést váltott ki *Perjés Géza* másik cikke is: A háború logikája és a Mohács-vita. *Élet és Irodalom*, 1977. 24. sz. (június 11.) 4. o. Ehhez szolt hozzá kritikusan *Rázsó Gyula*: *Ketrecbe zárt logika*. Uo. 1977. 26. sz. (június 25.) 2. o. A válasz: *Perjés Géza*: *Clausewitz és a tevék.* (A háború logikája és a Mohács-vita c. cikkhez írt válasz.) Uo. 1977. 29. sz. (július 16.) 2. o.

⁶⁹ *Rázsó Gyula*: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. *HK* 1976. 1. sz. 13. o.

selésben végbemegy, elválaszthatatlan tőlük” mármint a zsoldosoktól, (Uo.) Kissé később már a török katonák tűnnek föl kedvezőtlen színben. Az 1532-ben Kőszeg alatt táborozó török haddal kapcsolatban olvashatjuk: „... a török hadvezetés teljesen tisztában volt azzal, hogy az akkori világ legjobb hadseregével áll szemben, melynek sorai között ott voltak a korabeli taktika felülmúlhatatlan mesterei, a spanyol gyalogosok és a német Landsknechtek. Velük szemben az elmaradt taktikával harcoló török hadsereg még túlnyomó számbeli fölény mellett sem állhatta meg a sarat...” (217—218. o.)

Túlságosan kedvező képet kapunk a várépítészeti ismeretekről is. „Igen alapos és szakszerűen megírt művekből ismerhetjük meg a várépítést és a várharcot, úgyannyira, hogy amennyiben ismerjük valamely vár építésének rendszerét, megszálló erejét és tüzérségét, akkor napnyi pontossággal megjósolhatjuk, hogy meddig állhatott ellen egy ostromnak” — állítja a könyv. (17. o.)

A XVII. századi erődítés- és ostrommódszerek idejére ez igaz. Éppen ellenétét a helyzet a XVI. század közepi, főként pedig a magyarországi várharcok esetében. Miután Szulejmán korának török ostromait éppen ebből a szempontból értékeltem⁷⁰, csak egy tényt említek a könyvben foglaltakkal szemben.

1552 őszén Ali budai pasa — Tinódi szerint — „Vég Egőr várát rossz akolnak mondta”.⁷¹ A török hadvezetés bizonyára felderítette a vár „építési rendszerét”, és a többi ostrom tapasztalatai alapján bizonyosra vehette, hogy a védők létszáma itt sem lesz túl magas, hogy felmentő sereg aligha érkezik. Ahmed pasa, fővezér, mégis „bosszankodásba” és „átkozódásba” kezdett, amikor az események távolról sem igazolták előzetes számításait.

A második, egyúttal a könyv első részében kifejezett *legfontosabb* gondolkör a „szulejmáni ajánlat” részletezése. Úgy látszik, ez az elmélet egymásnak ellentmondó, sőt egymást kizáró tételekre épül:

1. A török hadsereg — hatósugarának, tágabban véve teljesítőképességének korlátai miatt — nem foglalhatta el és nem tarthatta meg Magyarország egész területét. (79—81. o.) Ezekkel a korlátokkal a török állam- és hadvezetés tisztában volt. (84. o.)

2. Ezzel is összefüggésben „Magyarország kiemelése a Habsburg-érdekszférából a törökök számára egzisztenciális kérdéssé vált”. (142. o.)

3. Miután Magyarország megszerzése és megtartása meghaladta a török állam katonai lehetőségeit, politikai megoldásra kényszerült és ütközőállamot létesített. (146., 195. o.)

Most vegyük sorra az I. János királyt értékelő gondolatsort.

1. János király olyan viszony kialakítására törekedett, amelyhez hasonló később Erdélyben valósult meg. Politikájáért, no meg a mohácsi kézcsókért „csak halálával gondolhatunk János királyra, hogy a magyar nép érdekében még ezt is megtette”. (193. o.)

2. A „legrosszabb béke is jobb a biztos vereséggel végződő és a nemzet létét veszélyeztető háborúnál...” Egy ilyen békére következő évtizedekben „talán... kialakul az európai politikának egy olyan kedvező konstellációja, mely alkalmat ad a hódítók által ránk kényszerített béke feltételeinek felrúgására. A törökkel való nyílt szembefordulás azonban ettől a lehetőségtől fosztotta meg az országot...”, és „az ország területi és politikai egységének felbomlásához és másfél évszázad iszonyatos pusztításaihoz” vezetett. (180—181. o.)

3. János királyról „azt is megállapíthatjuk, hogy igen éles politikai látással mérte fel a helyzetet, és korlátolt eszközeit jól, sokszor kitűnően használta maga és országa érdekében... Levonta az egyetlen helyes következtetést: Magyarország állami és területi integritását egyedül Szulejmán védelme biztosíthatja!” (246., 278. o.)

A török haderő hatósugaráról régebben kidolgozott elmélet és a szulejmáni „ajánlat” összeegyeztetése egyelőre nem sikerült. Ha ugyanis elfogadjuk a hatóság — vagy inkább: katonai teljesítőképesség — könyvben jelzett korlátait,

⁷⁰ Marosi Endre: i. m. 1975.

⁷¹ Eger vár viadaljáról való ének.

akkor teljesíthetetlennek kell tartanunk Szulejmán „ajánlatának” Magyarország megvédésére vonatkozó részét, és azoknak a politikai éleslátását kell kiemelnünk, akik az „ajánlat” elfogadása ellen foglaltak állást. Ha viszont a „szulejmáni ajánlatot” fogadnánk el racionális lehetőségnek Magyarország állami és területi egységének megvédésére, akkor el kellene vetnünk mindazt, amit a „hatóságárról” eddig olvastunk a könyvben.

Többek között ezek az — egyelőre feloldhatatlan — belső ellentmondások indokolják a „szulejmáni ajánlat” vitatását. Jóllehet szinte minden hozzászóló ellenvéleményt fejtett ki, nézeteik — ha egyáltalán említésre kerülnek — a könyvben csaknem kizárólag Perjés Géza által megbírált formában és részletekben olvashatóak. Ilyen keretek közt értesülünk egy olyan levéltári forrásról, amely komoly érv lehetne a „szulejmáni ajánlat” tárgyalásakor. (176—178. o.) Ezt a forrást Kubinyi András találta, és tartalmáról ő tájékoztatta Perjés Gézát.⁷² De mert az eddig kiadatlan forrás helyett jobbra csak a rá vonatkozó és egyéb, nem közlésre szánt kéziratok bírálatát olvashatjuk (179—180. o.), egyelőre ez a forrás sem jelent döntő érvet.

Mohács vonatkozásában valamennyi érdekelt véleménye szerint keveset tudunk a vita eldöntéséhez. De éppen ezért lenne meggyőzőbb, ha a könyvben található érvelés arányai és hangsúlyai nem tolódtak volna el.

III.

A könyv második, rövidebb része foglalkozik a mohácsi hadjáratral és csatával. Elemzésekor követjük az első rész bemutatásánál alkalmazott módszert.

Bevezetésképp megismerkedhetünk az egykorú forrásokkal. (285—289. o.) Sajnos, még a csatára vonatkozó, magyarul kiadott lényeges források közül sem mind került bemutatásra. Kiváltképp hiányolható egy, a magyar centrumban harcolt német zsoldos visszaemlékezése, amelyet 1976-ban két fordító révén, két alkalommal is kiadtak⁷³. Nem találjuk Istvánffy Miklós krónikájának a csatáról írt részei elemzését sem, habár Istvánffy — alapul véve Brodarics krónikáját — feldolgozta több túlélő beszámolóját is. Ugyancsak elmaradt az egyébként gyakran idézett Kemálpasazáde, ill. Pecsevi kritikai értékelése. Pedig egy jól áttekinthető forráskritikai bevezetés bizonyára elejét vette volna néhány következtetésnek, mint amilyen Kemálpasazáde méltatása: „... igen tiszteletre méltó tudós, író és pap volt, de a katonai mesterséghez nem értett” — olvassuk (310. o.), de később ennek ellenkezőjére bukkanunk: „... kitűnő katonai szakértő lévén, azzal ... tisztában volt...” stb. (341. o.) Még később visszatér az első, bíráló megfogalmazás: „... Dzselaázáde és Kemálpasazáde sem jeleskedtek túlságosan a hadi tudományban, amellet szavahihetőségükhöz is alapos kétely férhet.” (414. o.)

Ellentmondásos a könyv több értékelése Brodarics krónikájáról, amelyet ez idáig a csata leginkább megbízható, bár hibáktól korántsem mentes forrásaként tartottunk számon. Perjés Géza más véleményre jut: „Brodarics püspök leírásának megbízhatósága is erősen vitatható” — írja. (287. o.) De az alábbiak alapján úgy látszik, ez a minősítés a forrás félreértésén, néhol azonban félremagyarázásán nyugszik.

A 378. oldalon írtak szerint távolról sem hiteles Brodarics, „leírásának földrajzi szempontból egyetlen konkrét adata Földvár esetében”. Ez így nem meggyőző, de nem is pontos fogalmazás. Brodarics krónikája tartalmazza Magyarország igen részletes, és eléggé „konkrét” földrajzi bemutatását, valamint számos egyéb földrajzi utalást. Névanyagában egyetlen hiba sem található, ezért annak matematikai valószínűsége, hogy éppen és egyedül Földvár meghatáro-

⁷² Erre vonatkozó közlés: *Perjés Géza*: i. m. *Elet és Irodalom*, 1977. 24. sz. 4. o.

⁷³ *Regölyi Zsolt*: A mohácsi csata előzményei és lefolyása. *Baranyai Művelődés*, 1976. 2. sz. 7—11. o. *Katona Tamás* fordításában; Mohács emlékezete 1976. 150—152. o.

zásakor tévedett volna, közel nulla (bár lehetséges).⁷⁴ Azt, hogy Brodarics valóban tévedett volna, eddig még senkinek sem sikerült bebizonyítania.

Más helyütt, a Karassó folyóra vonatkozó források tárgyalásakor földrajzi szaktekintélyként látjuk viszont Istvánffy Miklóst. „... van itt egy síkság — írja Perjés Géza, majd idézi a krónikát — *melyen sem erdő, sem cserje nincs, de amelyet átszel egy olyannyira mocsaras és felduzzadt patak... hogy még ha nagyon figyeld is, akkor sem tudnád eldönteni, merre folyik...*” Ezt követően Istvánffy leírását a II. József kori katonai felmérés adataival próbálja igazolni a szerző. (302. o.)

Istvánffyt azonban nem helyes földrajzi szaktekintélyként feltüntetni. Ő a Perjésnél kipontozott helyen megjelölte a Karasica nevét, és bár szövegszerűen Brodaricshoz igazodott, abban a meggyőződésben írta művét, hogy ez a „Karasica” — a Csele patak. Ha a könyvben idézett részlet kicsit bővebb, ez máris kiviláglott volna, ugyanis — északról nézve — így mutatja be a tájat Istvánffy:

(Mohácsról) „... nyugatra fekszik Pécs híres városa, keletre a Duna oldala... délre a Dráva torkolata... köztük egy nagy síksággal... amelyet egy olyannyira mocsaras és felduzzadt patak szel át — a lakosok Karasicának nevezik — hogy még ha nagyon figyeled is...” stb. „E Karasicán túl volt Tomori táborra...”⁷⁵

Tomori tábor a valódi Karasicától „innen” volt. (292. o. 3. vázlat.) És, ha a forrás idézése ellenére maradna kétely Istvánffy tévedése felől, eloszlatja ezt a II. Lajos meneküléséről és haláláról írt részlet: „... Mohácsot jobbra hagyva, gyors lovakon Pécs irányába vette futását; Mohács és Csele (falu! — M. E.) között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált, de az akkor éppen kiáradó Duna víztől és a hirtelen záporosótól... meglehetősen megduzzadt... lova a gyeplőt húzva hanyatt vágódott... a király... ottveszett...”⁷⁶

Brodarics és Istvánffy földrajzi tájékozottságát összehasonlítva éppen fordított következtetés jogos, mint amilyen a könyv Brodaricsra illeszt. A valóságban Brodarics volt a tájékozott, szavahihető forrás. Istvánffy éppen akkor válik pontatlanná, amikor hozzáfűz a kútfőként használt Brodarics-krónikához. (Következőleg, e részletében Istvánffy nem képez külön forrást, ellentétben a könyvben foglaltakkal: 302. o.)

Brodarics máshol sem kap méltó elismerést. Még olyan általánosságban mozgó kijelentésnél sem, ahol „nagy, széles síkság” gyanánt jellemzi a mohácsi térséget. Perjés Géza úgy találja, hogy ez az állítás — miután a terep valójában egyenetlen — „fényt vet” Brodarics „tereplátására”, sőt, „jogosult kételyeket” támaszt a kancellár „leírásának hitelességével szemben”. (376. o.)

Ennek a messzemenő következtetésnek szól ellene, hogy más szemtanúk „tereplátása” sem múlta felül Brodaricsét. Dzselaáza Musztafa szerint a ruméliai csapatok „Miháczhoz közel, egy téres mezőn” sorakoztak fel⁷⁷. Sőt, még a török tüzéség „tereplátása” is hibáztatott. Ezt bizonyítja a Brodarics, ill. Szulejmán naplói alapján közismert tény, hogy mélyedésben sorakozott fel, ahonnan csupán ellensége feje fölé lövöldözhetett. Mohácsi kiszállásaink alkalmával mindnyájan meggyőződhattünk róla, hogy ezek a „furcsa egyenetlenségek” valóban megtévesztőek. (Vö. 402—403. o.) Más módon lenne célszerű Brodarics hiteléről megbizonyosodni.

„Különösnek” tartja Perjés Géza, hogy Brodarics semmit sem ír a ruméliai csapatok sátorveréséről, holott „az egész csata leglényegesebb mozzanatáról van szó”. (404—405. o.) Tekintsünk el a „mozzanat” minősítésétől, és tájékozódjunk a látási viszonyok felől. A könyvben ez áll:

A Sátorhely—Törökdomb képzeletbeli vonalról, vagyis 5 km távolságról „nincs az a szem, amely az innen egyébként is csak halványkék csíkban lát-

⁷⁴ Marosi Endre: i. m. 1976. 638. o.

⁷⁵ Mohács emlékezete 1976. 229. o.

⁷⁶ Uo. 73. o. Értékelése: *Gyalóky Jenő*: i. m. 1926. 265. o. 319. j.

⁷⁷ Mohács emlékezete 1976. 229. o.

szó teraszon megláthatta volna a törököket, de a törökök sem a magyarokat, holott a török források, alapján kétségtelenül tudjuk, hogy — elérkezve a teraszra — tisztán látták a magyar sereget”. (387. o.) Bontsuk két részre ezt az állítást.

1. Egyik sereg sem vonalban, hanem mélyen tagozódva sorakozott fel. A magyar sereg azonban nem Sátorhely—Törökdomb között, hanem a terasz és a Borza patak között állt fel, vagyis a fent megadott távolság legfeljebb felénél. (7., ill. 9.) a—b vázlatok, helyük: 374., ill. 388—389. o.) Innen azonban kiválóan meg lehet figyelni a teraszt, pontosabban a dombvonulatot, és ezt aényt fényképek sorával igazolhatjuk. Szemből, a dombvonulatról, különösebb erőltetés nélkül ellátni a Borzáig, sőt, ismét akár fényképekkel igazolhatóan, a sátorhelyi víztároló gömbig, vagy a még hátrább és keletebbre épült kölkedi kombinátig. Miért ne lehetett volna látni, sőt megfigyelni a színes egyenruhát viselő bármelyik sereget, seregrészt, felállási helyén? Nem férhet kétség ahhoz, amit a török források tanúsítanak: a síkságon jól meg lehetett különböztetni a magyar csatarendet alkotó részeket.

2. Változik a helyzet, ha a magyar oldal felőli kilátást vizsgáljuk. Brodarics a második csatarend utolsó csapatai, vagy sorai között helyezkedett el. Lovas és gyalogos katonák ezrei mozgolódtak előtte. Még távolabb a harcoló, de legalábbis a terepet beszáguldozó előőrsök tevékenykedtek. Csupán mögöttük kezdett felsorakozni a ruméliai csapatok eleje, és még inkább mögöttük vert tábor. Aligha jogos tehát Brodarics felelősségre vonása, amiért „nem látta” a törökök táborverését, és aligha jogos ezen az alapon kétséget támasztani hiteletét illetően.

A Brodariccsal szembeni elfogultság következménye a forrás félremagyarázása, legfőként a Dráva védelmének ügyében. Perjés Géza bizonyos, alább részletezett szempontok alapján tagadja, hogy a Drávát védeni kellett és lehetett volna a törökök ellen. Ezt a véleményét beelátja forrásaiba.

Brodarics szerint a királyi tanács naponta tárgyalt arról, „*hogyan lehetne a Dráva vonalát megtartani, ha már a Száva és Pétervárad elveszett*”. Báthory István nádort bízták meg, hogy „*siessen, s előzze meg az ellenséget a Dráván való átkelés biztosításában.*” Utóbb „*a Dráva védelmének ügyét elejtették.*” (350—351. o.)

A Dráva védelmének szándékát határozottan állítja egy másik, Brodaricstól független forrás, Burgio pápai követ: „*Tolnáról Sárkány Ambrust küldte el Eszékre (a király — M. E.), hogy a várat védje s megakadályozza azt, hogy a török a Dráván hidat verjen...*” majd hozzárendelte „*Báthory István nádort is*”; sőt arról is értesült, hogy „*most valóban lemennek*”. (351—352. o.) E két forrásrészletet követi az alábbi fejtegetés:

„Mindkét közlés közös baja, hogy szinte elképzelhetetlen, hogy a Dráva védelméről lett volna szó, mivel, mint korábban már említettük, ebben az időben a török tábor már sokkal közelebb volt a Dunához, mint a tolnai tábor. Azt pedig, hogy a török hadsereg hol és merre járt, Tomori felderítői révén szinte órányi pontossággal tudta, és természetesen az udvart is folyamatosan tájékoztatta”. (352. o.)

Bármennyire is vitathatónak tartja Perjés Géza e döntés jogosságát, a két, egymástól független forrás cáfolhatatlanul a Dráva védelmének szándékáról ír. De menjünk tovább!

Brodarics idézi az ifjú király nagyon is valószínű, keserű kifakadását: „*személyesen fogok elmenni veletek oda, hova mások nélkül nem menni nem akarunk*”. (352. o.) Ez a kijelentés önmagában nem ad elegendő alapot rá, hogy kétségbe vonjuk a krónikában korábban a Dráváról írtakat. Mégis azt olvassuk, hogy „*kétségtelenül mutatja, hogy az ellenség felé való közeledés volt a fő kérdés, nem pedig a Dráva-védelem. Az ellentmondás annyira súlyos, hogy nem tudjuk elaltatni gyanúnkat: Brodarics elhallgatja a vita lényegét, ugyanakkor ezzel a szépen megírt jelenettel akart örök emléket állítani a tragikus sorsú fiatal királynak!*” (352—353. o.) Eljutottunk tehát a leírt események ellenbizonyíték nélküli tagadásához: „... mindezek alapján szinte kétely sem lehet afe-

löl, hogy a tolnai tanácskozás fő témája nem a Dráva-védelem volt, hanem az, hogy döntő harcba bocsátkozzanak-e a törökkel, s ha igen: hol és mikor.” (355—356. o.) De az nem derül ki, hogy ha netán Brodarics hitelét aláásná is a király iránti elfogultsága, ugyan mi terhelheti Burgio szavahihetőségét? Sőt, mintha figyelmen kívül maradt volna, hogy ugyanezen két forrás ugyanezen részleteit a Dráva-védelemről a könyv korábbi részeiben egyszer már részletebben is olvashattuk. (305—308. o.) Ott elfogadott tényként szerepelt, hogy a magyar hadvezetés valóban a Dráva védelmére készülődött, és ezt aényt Perjés Géza úgy magyarázta, hogy „a török késleltetéséről, nem pedig a Dráva mentén folytatott döntő jellegű védelemről” volt szó. (308. o.)

A források értelmezése után szóljunk a szakirodalom alkalmazásáról. Amint az első rész IV. fejezetében terjedelmes, és jegyzetekkel bőségesen alátámasztott rész foglalkozik a „szulejmáni ajánlat” körüli vitával, ugyanígy elősegítette volna a második rész jobb megértését egy kutatástörténeti alfejezet. Hiányát aligha pótolja néhány utalás (pl. 289., 378—381., 387—391. o.), és nem kísérhetjük nyomon a legfontosabb nézetek kialakulását.

Sajnálatos, hogy a szerző nem tartotta szükségesnek számos történész és régész véleményének ismertetését.

Elégé furcsa, hogy még a jegyzetek között sincs feltüntetve az a sor kisebb-nagyobb közlemény, amely az évforduló kapcsán, 1976-ban jelent meg, többek között a csatateren Perjés Gézával együtt dolgozó kutatók tollából.⁷⁸ Még az a vitacikk sincs megemlítve, amelynek „legmesszebbmenőkig” terjedő hasznosítását a „készülő” Mohács-könyv szerzője kilátásba helyezte,⁷⁹ és helyenként meg is valósította.

Átérve a könyv érdemi mondanivalójára, kiemeljük a négy, legfontosabbnak látszó témakört: 1. a folyamvédelem, 2. a török felvonulás, 3. a csata menete, 4. a terep kutatása.

1. Már szó esett azokról a feltételezésekről, amelyek szerint a magyar hadvezetésnek állítólag nem volt esélye sem a Száva, sem a Dráva, sem a Karassó menti védelemre. (303. o.) Ezek a feltételezések Clausewitz hadtudományi munkájára támaszkodnak. Eltekintve attól, hogy a könyvben közölt átkelési ütem „lényegesen nagyobb”, mint a korszerű hadseregek napjainkban teljesíthető átkelési üteme⁸⁰, a feltételezések alapjai kétségesnek látszanak. Mindenekelőtt azt kellett volna bizonyítani, hogy a török háborúk során, közelebbről a XVI. században volt olyan átkelés török részről, víziakadály-védelem magyar oldalról, amelynek elvei és adatai hasonlóak a Clausewitz idején érvényesekhez. Ilyen bizonyíték hiányában megalapozatlan a modell használata.

Célravezetőbbnek látszik számba venni a vízi akadályok menti ütközetek eseménytörténetét, és ezek alapján véleményt formálni a víziakadály-védelem XVI. századi esélyeiről.

1523-ban Szávaszentdemeter és Nagyolaszi között Tomori csapatai — az ő távollétében — előbb a török folyami hajóhadat és őrséget támadták meg és győzték le, majd részenként verték szét Ferhát boszniai pasa számra jóval nagyobb hadát. Ferhát csapatai nem tudtak összehangoltan tevékenykedni, nem tudták egymást támogatni. A menekülő törökök kénytelenek voltak átgázolni a Száván, miközben súlyos veszteségeket szenvedtek.⁸¹

1593-ban Haszán boszniai pasa ostrom alá vette a Kulpa torkolatánál épült, kicsiny sziszeki várat, amelynek őrsége hősiesen védekezett. Felmentésükre beérkezett a belső-ausztriai és horvátországi rendek hada. Haszán a Kulpa hídján ellenük küldte serege egyik részét. A felmentő sereg megrohmozta a törököket, megfutamtította és a Kulpába szorította őket. A csatában maga Haszán is elesett.⁸²

⁷⁸ Vö. az 52. sz. jegyzet alatti irodalommal.

⁷⁹ Perjés Géza: i. m. 1977. 282. o.

⁸⁰ Nemes Imre: i. m. 1977. 113. o.

⁸¹ Szakály Ferenc: i. m. 1975. 21. o. Újabban Kubinyi András: i. m. 1978. 218—220. o.

⁸² Az 1593—1606 közötti török hadjáratok eseménytörténetét feldolgoztam a Magyar Hadtörténet készülő I. kötetéhez írt, megvitatt és elfogadott kéziratomban. (Bp. 1977.)

1595-ben Gyurgyevónál a visszavonuló Szinán pasa nagyvezér képtelen volt úgy megszervezni és biztosítani a Dunán végrehajtott átkelést, hogy ne szenvedjen érzékeny veszteséget a számra és minőségére nézve sokkal gyengébb erdélyi hadtól.

1596-ban Mezőkeresztesnél a Miksa főherceg vezette szövetséges csapatok egy kis patak mentén sikerrel verték vissza III. Mehmed szultán csapatait, majd ellentámadásba kezdtek: átkeltek a patakon, és rohamozták a török hadat, majd a tábornokot. De támadásukat, és annak kudarca után visszavonulásukat, nem tudták kellőképpen megszervezni, és részben emiatt szenvedtek vereséget.

Hasonló módon vívták a vízi akadályok menti ütközeteket a XVII. században is. 1664-ben Szentgotthárdnál Köprülü Ahmed pasa túlerejű hada képtelen volt a Rábán átkelve megkerülni Montecuccoli seregének szárnyait, mert átkelését mindvégig megghiúsította a horvát—magyar könnyűlovasság. Végül közepén sikerült a törököknek rejtve kialakítaniuk egy hídfőállást, ahonnan meglepetészerű támadást intéztek a szövetségesek ellen. A győzelmet azonban nem tudták kieroszakolni, visszavonulásuk meneküléssé fajult, és igen sokan beleveszték a Rábába. A győztes Montecuccoli nem vállalkozott átkeléssel egybekötött ellentámadásra.⁸³

1697-ben Zentánál II. Musztafa szultán addig eredménnyel tevékenykedő hada visszavonulást hajtott végre, és átkelésbe kezdett a Tiszán. Eközben érte Savoyai Jenő herceg támadása, amelynek eredményeképp a török had súlyos vereséget szenvedett.⁸⁴

Ezekből az adatokból kiviláglik, hogy a török had (ellentétben például a muhi csatában a Sajón átkelő tatárokkal) általában nem kísérelte meg, vagy nem tudta túlerejét több átkelési ponton kifejteni, annak ellenére, hogy az egy hídfőre korlátozott átkelés legtöbbször súlyos veszteségekbe torkolt. Még az általánosítást is megkockáztathatjuk: az átkelést kezdeményező fél rendszerint, és átkelési nehézségeivel összefüggően, vereséget szenvedett. A XVI—XVII. századi víziakadály-védelem, ill. erőszakos átkelés elvei és gyakorlata ezek alapján még csak megközelítően sem hasonlíthatók Clausewitz koráéhoz. Úgy látszik, hogy ha a magyar hadvezetés 1526-ban egyáltalán ütközetre szánta el magát, azt a legnagyobb matematikai eséllyel éppen víziakadály-védelemmel összekapcsolva vívhatta volna meg.

Az előzőek alapján még az sem látszik feltétlenül helyesnek, amit a könyvben a Száváról olvasunk: „Nándorfehérvár eleste után általános volt a vélemény, hogy Magyarország védhetetlenné vált... ebben a véleményben viszont impliciten benne van az is, hogy sem a Száva, sem a Dráva, sem pedig a Karassó nem kínált lehetőséget a védelemre.” A „magyar, török és más szakértők” alátámasztására szolgálnak Clausewitz nézetei. (293. o.) Később arról értesülünk, hogy „... 1521-ben Nándorfehérvár, Zimony és Szabács elfoglalásával a török igen erős hídfőállásokra tett szert a Száván”, mégpedig mint „hídverést biztosító hídfőállás” gyanánt a „túlso parton”. (296—297. o.)

De miután Nándorfehérvár és Szabács nem a Száva magyar, azaz északi, azaz bal partján áll, hanem a déli, vagyis a török oldalon, e két vár jelentőségét másként kellene kidomborítani. Önmagában Nándorfehérvár elvesztése sem olyan jelentőségű, mint amilyennek már az egykorúak is érezték. Amikor a török kiűzésének idején Belgrád egy időre felszabadult, és 1690-ben ismét török kézre került, a rákövetkező évben indított nagy török támadást Lajos badeni örgróf hada a szalánkeméni győzelemmel akasztotta meg. Valójában tehát az ütőképes haderő hiányában lett sorsdöntő Nándorfehérvár 1521. évi elvesztése, és nem csupán az általa biztosított jó átkelési lehetőség miatt. Badeni Lajos győzelme azt is igazolja, hogy megfelelő haderőre támaszkodva nem kellett feladni a Száva—Dráva között.

⁸³ Marosi Enőre: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK 1971. I. sz. 120—121 o.

⁸⁴ A zentai csata korszerű hadtörténeti feldolgozása egyelőre még várat magára. Eseménytörténetre: Zöllner, Erich: Geschichte Österreichs. 5. bővített kiadás, Wien, 1974. 256. o. A török kiűzéséért folytatott hadjáratokat áttekintem a HK részére készített, közlés előtt álló kéziratomban: A török elleni harc lehetőségei 1352—1718 között. Budapest, 1978.

2. A török had felvonulását a mohácsi csataterre ezidáig az Eszék—Buda közötti hadiúton képzeljük el. Új szempontokat és új feltételezést találunk a könyvben, amely szerint a török had csatarendben szétbontakozva vonult a Karassó mentétől Mohácsig, beleértve a csatateret délről (és nyugatról) szegélyező dombvonulatot és annak teraszát. A szerző feltételezi — bár adatszerűen nem támasztja alá —, hogy Tomoriék előre látták a felvonulás ezen módját, valamint azt, hogy a török had az aránylag szűk keresztmetszetű teraszon rendezetlen tömörülésre kényszerül, a csúszós lejtőn pedig nem fog tudni rohamra indulni. (381—386. o.).

Tekintsük meg a felvonulást bemutató vázlatot. (383. o.) Eszerint a ruméiai sereg kétszer annyi utat tett volna meg, mint az anatóliai, mégis sokkal korábban ért a terasz széléhez. Minden „meglepődése” dacára lejutott a síkra, csatarendbe sorakozott, felvonultatta és mesterséges akadályokkal biztosította tüzerességét, lemálházott, ismét felsorakozott, kiállta a magyarok első rohamát, és csak ezután kapott támogatást a most beérkező anatóliai csapatok révén. Mindezt a könyv szerint Tomoriék előre tudták és erre a késésre alapozták volna haditervüket. (386., 406. és köv. o.) A felvonulás ilyen körülmények között elképzelt módja azonban nem meggyőző.

Nehéz volna elhinni, hogy a hat heti esőzéstől felázott terepen állítólag szétbontakozva menetelő ruméiaiak több óra előnyt szereztek volna a hadiúton menetelő anatóliaiakkal szemben. Ezen a terepen döntő tényező a sár. Terepbejárásunk alkalmával, néhány napi esőt követően, ki sem tudtunk szállni a terepjáró gépjárműből! Ezt a tényt a „lejtő” esetében Perjés Géza is kiemelte. (381. o.)

A terep ismeretében úgy látszik, hogy a török had nem bontakozott szét a Karassó mentén, hanem a hadiúton, menetalakzatban közelítette meg a csatateret, és beérkezése sorrendjében bontakozott szét. (Ez magyarázná az anatóliaiak késlekedését, egyúttal Tomoriék esetleges tervét is.) A nagyszámú török tüzerességet semmilyen más módon nem vonhatták előre a Karassótól Mohácsig, és nem helyezhették másként tüzelőállásba a síkon, a dombok tövében. A török szétbontakozással kapcsolatban figyelmet érdemel az a Ny—K irányú földút, amely nagyjából a mai Majs és Udvar községek között húzódott egykor. Egy szakaszát már Papp László régész megtalálta és közleményben ismertette.⁸⁵ Ez az eredménye is hiányzik a könyvből. Az úthálózatot ábrázoló térkép (8. sz. vázlat, 382. o.) nem tünteti föl ezt az utat, de azokat sem, amelyek a teraszról vezettek le a síkságra.⁸⁶

3. A mohácsi csata bemutatását címében is vállaló könyv mindössze hét szövegoldalt és két térképvázlatot fordít az ütközet leírására. Ez a terjedelem nem bizonyult elegendőnek a csata fő mozzanatainak részletes bemutatására. Sőt, némely — bizonyosan megtörtént — eseményt a könyv tagad. Ilyen a csatát bevezető összecsapás, ami helyett ez olvasható: „Báli és Khoszrev seregének zöme kitér Ráskay elől, nem veszi föl a harcot...” (414. o.) Pedig az összecsapás megtörtént. Részleteit, a vezetőik nevét, sorsát leírta Brodarics és — a könyvben ezúttal mellőzött — Istvánffy, alátámasztják őket a török szerzők.⁸⁷

Az első rohamról olvasható, hogy „... a jobbszárny — Tomorival az élén — teljes vágatában rohamra indul;...” (414. o.) „... valószínű, hogy Tomori is ennél a rohamnál halt hősi halált.” (419. o.) A források alapján nem biztos, hogy Tomori állt volna élére az egyébként Batthyány Ferenc horvát bán vezette jobbszárnynak.⁸⁸ Úgy látszik, legalábbis kezdetben aligha lehet szó „teljes vágatáról”, mert a páncélos lovasok oldalán gyalogosok helyezkedtek el, és az így fel-

⁸⁵ Papp László: Újabb ásatások a mohácsi csataterén. Janus Pannonius Múzeum Evkönyve. 1962. Pécs, 1963. 211. és köv. o.

⁸⁶ A legfontosabb ilyen földút fényképét közreadtam, i. m. 1976. 640. o. 3. sz. fénykép.

⁸⁷ Istvánffy krónikájának ez a részlete megtalálható: Mohács emlékezete. 1976. 70—71. o. Értékelése: Marosi Endre: i. m. 1976. 649—644. o.

⁸⁸ Gyalóka Jeno: i. m. 1926. 266—267. o. 184. j.

állított sereg támadt a törökökre.⁸⁹ Tomori ekkor bekövetkezett hősi halála ellen az szól, hogy ő adott parancsot a második magyar csatarend bevetésére. (415. o.) Más forrás alapján valószínűsítette Szakály Ferenc, hogy Tomori csak később, a magyar balszárny felbomlása után, a menekülés kezdetekor esett el.⁹⁰ A centrum, a balszárny és a második csatarend harcát illetően „csupán feltevések vagyunk utalva”, jelzi a szerző, és a csatának ezt a döntő szakaszát mintegy másfél oldalra sűríti. (419—421. o.)

Nem támasztható alá az a vélemény, hogy a magyar sereg centrumát alkotó „kemény, tapasztalt, zsoldosok” serege „szinte egy szálig ott veszett”. (421. o.) Éppen a túlélők egyike írja le, hogyan hátráltak harcolva a szekérvárig, de mivel azt „nyitva” találták — Brodarics szerint építését félbehagyták —, itt sem tudtak megkapaszkodni.⁹¹ Veszteségük ugyan súlyos volt, de Brodarics adata szerint legalább harmadrészük megmenekült.⁹²

Magának a szekérvárnak a létezését Perjés Géza kétli, mert szerinte Brodarics „teljesen félreértette a dolgot”. (395. o.) Más volt Papp László véleménye, aki ásatása közben a szekérvár, ill. sáncának nyomára bukkant.⁹³

Hiába keresünk adatokat vagy részleteket a menekülésről, nem találunk a könyvben (kivéve II. Lajos tragédiáját). Annak ellenére nem, hogy a csata túlélői, az őket felhasználó feldolgozások, mint például Gyalókay tanulmánya, vagy Szakály könyve, számos, aprólékos részletet ismertetnek.

Semmit sem olvashatunk a könyvben a magyar táborért vívott elkeseredett harcról, jöllehet hozzá kapcsolódik a legnagyobb ásatási eredmény, továbbá — Istvánffy hiteles közléséből — névről ismerjük a tábor több védőjét!

4. A régészeti eredmények teljes mellőzése károsan érződik a továbbiakban is. Mindössze tíz sort találunk a könyvben a tömegsírokról, holott feltárásukat és keresésüket éveken át országos érdeklődés kísérte.

Nem világos, honnan származik az az adat, amely szerint „eddig mindössze 6—800-nak a tetemét találták meg Sátorhely környékén”? (425. o.) Miért szerepel kétszer is, hogy „négy sírgödör”? (426. o.) Ezidáig öt tömegsirt tártak fel (ennyi látható ma is az emlékparkban), ezekben összesen mintegy 1000 harcos csontváza nyugszik. Ezek az adatok szerepelnek az ásatást vezető Maráz Borbála — a könyvben figyelmen kívül hagyott — közleményében.⁹⁴

Befejezve a könyv bemutatását, összegeznem kell véleményemet. Perjés Géza a tőle mindenkor tanúsított ügyszeretettel végzett hatalmas munkát annak érdekében, hogy minél sokoldalúbb vizsgálat alá vegye Mohács problematikáját. Bátran vállalkozott a hiányzó adatok merész elméletekkel történő pótlására, és rokonszenves bátorsággal vállalja elméleteiért a további vitát. Erre a vitára nagy szükség van, mert Perjés Géza könyve alapján, megítélésem szerint, nem igen juthatunk közelebb Mohács korának jobb megértéséhez. Leginkább talán azért nem, mert ezúttal nem sikerült sem a rendelkezésre álló források, sem a szakirodalom újabb eredményeinek kiaknázása. Úgy látszik, hogy a „szulejmáni ajánlat” körüli feltételezések olyannyira befolyásolják a szerzőt, hogy hajlik a források túlságosan szabad értelmezésére, továbbá — legalábbis egyelőre — kevésbé veszi figyelembe a vele szemben elhangzó véleményeket. A gyakorta élvezetes írói stílus az eseménytörténetet és a vitát kevésbé ismerő olvasó előtt rejtve hagyja, sőt hitelesíti a pontatlanságokat és alkalmas rá, hogy tényként hitessen el feltételezéseket.⁹⁵ Talán ez látszik a „történelmi esszé” műfaja legnagyobb lehetséges veszélyének: a szakmai közleményeket nem ismerő, vagy azokat nem kedvelő olvasó ismeretei tárgyai és logikai tévedésekre támaszkodhatnak.

⁸⁹ Mohács emlékezete. 1976. 231. o.

⁹⁰ Szakály Ferenc: i. m. 1975. 35. o.

⁹¹ Regölyi Zsolt: i. m. 10. o.

⁹² Mohács emlékezete. 1976. 29. o.

⁹³ Közleményének ezt a részét újból kiadták: Mohács emlékezete. 1976. 268. o.

⁹⁴ Maráz Borbála: i. m. 1976. 24. o.

⁹⁵ Ez tükröződik a könyvet elsőként méltató cikkből: Zöldi László: Történelmi vasreszelék. Elet és Irodalom 1979. 34. sz. (aug. 25.) 11. o.

Végére hagytuk a címünkben jelzett Mohács-komplexus mérlegelését. Végére, miután a könyvben fellelhető utalások nem csupán Mohács Magyarországra, hanem néptől, eseménytől, háborús céltől független általános magatartásra érthetőek. Ezek a gondolatok az alábbi tételre támaszkodnak: „... történetírásunk... még igen messze van attól, hogy a kisemberek és a politikusok számára egyformán kimondja: az államvezetés kötelessége válságos pillanatokban csak az lehet, hogy a nemzeti lét kontinuitását biztosítsa a legnagyobb kompromisszumok árán is, a jövő nemzedékre bízva a kompromisszumok által előidézett előnytelen helyzetből való kiút keresését.” Következően „Mohács esetében csak egy tanulsággal szolgálhat a história: Szulejmán békét ajánlott, s ezt nem lett volna szabad visszautasítani.” (180. o.) Azért nem, mert „... bátran állíthatjuk, hogy még elképzelni sem lehet rosszabb változatot annál, ahogyan történelmünk a szulejmáni ajánlat elutasítása következtében alakult.” (278. o.) Csakhogy az „állami és területi integritáshoz való görcsös ragaszkodás” (229. o.) elzárta a megegyezés útját, és „... Szulejmán... nem adhatta meg az országnak azt a védelmet, amire a Habsburgokkal szemben szüksége lett volna...” (279. o.) Végül: „Furcsa tréfái vannak néha a történelemnek: két állam közös érdeke lenne, hogy valamilyen módot találjanak a békés együttélésre, és azt rajtuk kívül álló okok miatt nem tudják megtenni...” (445. o.)

Tekintsünk el annak vitatásától, hogy miért került egyenlőségjel a Habsburgok és a törökök terjeszkedése közé, hogy miért csupán „kurucos” ellenszenv nyilvánul meg az előbbiekről, hogy ha már az ország vezetői felelősségének árnyalt értékelése a korábbi fejezetekben elsikkadt, miért ekkora horderejű kérdésben kap hangsúlyt? Ezzel szemben gondoljuk át azt a javaslatot, amely a török elleni harc helyett fennhatóságuk elismerését, tágabbban: a védekezésre kényszerülő kis népeknek a feltétlen behódolást ajánlja.

Mohács vonatkozásában a könyvben ezúttal is figyelmen kívül maradt a — korábban ugyan deklarált — tény: Magyarország már nem volt önálló tényező az európai politikában. Viszonyai nem adtak módot rá, hogy érdemleges döntést hozzon és azt következetesen érvényesítse egy török—magyar vagy akár egy Habsburg—magyar háború, netán szövetség kérdésében. Ez a két világhatalom egymással került szembe. Mohács Magyarországa közéjük szorult, mint — Pázmány szavaival — „a küszöb és ajtó között levő ujj.”⁹⁶ Mi mást tehetett volna: vagy egyidejűleg harcol mindkét nagyhatalom ellen, vagy beletörődik valamelyik fennhatóságába. Ma már tudjuk (279. o.), bármelyik oldalra álltak, nem kerülhették el az ország részekre szakadását, mert egyik patrónus sem volt annyival erősebb a másiknál, hogy vele szemben megvédje, méginkább helyreállítsa országunk területi egységét — holott ezt a végeredményt Perjés Géza is az áldozat értelmének tekinti. (278. o.)

Vajon hogyan értelmezhető az „állami és területi integritáshoz való görcsös ragaszkodás”? Valóban nem lett volna több Mohács nemzedékének harcában, mint „görcsös ragaszkodás”?

Erre vonatkozóan mintha Perjés Géza is más eredményre jutott volna. Korábban úgy találta, hogy Mohács vigasztalása irodalmi téren a legszembetűnőbb: az a mindent túlélő, mindenén túl megújuló életerő, amely annyi bal-szerencse közt teremtette meg anyanyelvi irodalmunkat, a „sajátos magyar írói hivatástudatot”. Alapvetése a protestáns prédikátorok áldozatos ténykedése volt, akik hozzásegítették népünket, hogy feldolgozza a mohácsi tragédiát, túléljen rajta, megőrizze önbecsülését, sőt európai távlatokat lásson meg.⁹⁷

Valóban úgy látszik, hogy Mohács „vigasztalása” a részekre szakadt ország népét újraélesztő és tápláló életerő. De ennek megnyilvánulásából nem az iro-

96 Idézi Sumonyi Zoltán: Pázmány Péter másik arca. Új Tükör, 1979. 36. sz. (szept. 9.) 10. o.
97 Perjés Géza: i. m. 1975. 111–114. o.

dalmi a legdöntőbb. Fennmaradásunk legfontosabb, költőink által is kiemelt záloga éppen az az egészséges önbizalom volt, amely nem elégedett meg a bűnbánat fejében nyerhető, a nagyon távoli jövőben, esetleg csak a túlvilágon esedékes vigasszal. A Mohácsot követő évtizedek magyarsága ennél sokkal többre vállalkozott. Megkísérelte más alapokra helyezni harcát — akár János király, Fráter György vagy akár Ferdinánd hívei. Sem a magyarországi, sem az erdélyi nemesség nem tartotta, egy pillanatra sem tekintette véglegesnek a török hódítást, és őrizte, fegyverrel kényszerítette ki jogfolytonosságát a megszállt területeken, és fűzte magához lakosságukat.⁹⁸

Ez az önbizalom tette alkalmassá mindenekelőtt a királyi Magyarország közösségét, hogy éppen ne csak az „integritás” görcsében ragadjon fegyvert, és ne csupán egy összeomló ország hátvédharcát vívja, hanem a „kereszténység védbástyája” Európa által becsült és támogatott harcát. E harc vállalása fejlődött az anyanyelvi kultúra talaján a haza tudatos szeretetévé.

Ez az önbizalom alapozta meg, hogy történeti tudatunk Mohácsán — ellentétben az utókor némely értelmezésével — ne a nemzet sírja, hanem a jövő magvetése kapjon hangsúlyt. Az is ennek az önbizalomnak köszönhető, hogy Mohács nem vált mindent magyarázó, minden alól felmentő ürüggyé. Ellenkezőleg: a mohácsi katasztrófa tudati feldolgozása segítette népünket annyi más csapás elviselésében. Legalábbis erről tanúskodik az Arany János által megörökített szólás: „*Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál!*”⁹⁹

A megalkuvás alternatívája még kevésbé általánosítható, ha függetlenítjük néptől, eseménytől, korszaktól. Ez a tétel alkalmat adna bármely hódítót kiszolgáló bármely kollaboráns felmentésére, sőt bármely hódító bátorítására: az, ha előre biztos benne, hogy áldozata megelégszik a „nemzeti lét kontinuitásának” biztosításával, utódaira hárítva a kiút megtalálását, úgy aligha retten vissza bármitől is.

Mohács magyarsága követett el hibákat: a király, az ország vezetői, a parancsnokok, úgyszólván mindenki. De ne azt rójuk fel hibául, hogy nem soroltak be a ruméliai csapatok közé, és nem meneteltek velük Bécs ellen! Inkább légyünk büszkék rá, hogy részesei, mi több, előretolt bástyája lettek a — ténykérdés! — népeket elnyelő, nemzetek születését évszázadokra vagy végleg meggátoló, Délkelet-Európára mérhetetlen pusztulást hozó török hódítók elleni harcnak. Áldozatuk kölcsönhatásként vonta maga után az európai katonai támogatást, előbb a végvárak védelmében, utóbb a török kiűzésekor.

E gondolat jegyében idézem Illyés Gyulát: „... *ami volt hősvértől pirosult gyásztér, / egrí úszók és drégelyi várfok, / onnan tör elő, / amit hallani vártok — / e zenekari mélyből áradt elő, / de nem a jaj, / rosszul vártátok, nem, nem, nem a jaj, / hanem az erő, / az a gyökérmélyű erő, / az a múlt-táplálta erő, mely érted / száll harcba, jövő; / örökös élet.*”¹⁰⁰

⁹⁸ Szakály Ferenc: Egy „világtörténeti curiosum.” Magyar adóztatás a török hódoltságban. Valóság, 1979. 5. sz. 23–27. o.

⁹⁹ Népdalok II. Ertékeli Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományokban. I. m. 1926. 338. o.

¹⁰⁰ Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez.